

Wiedza na temat szkodliwości nikotynizmu wśród uczniów szkół ponadgimnazjalnych

Harmfulness of smoking among high school students

Iwona Rotter^{1 (a, b, c, d)}, Ewa Kemicer-Chmielewska^{2 (b, d)}, Aleksandra Przybylska^{3 (a, b, c, d)},
Maria Laszczyńska^{4 (a, b)}, Maria Jasińska^{2 (d)}, Katarzyna Żułtak-Bączkowska^{2 (c, d)},
Bożena Mroczek^{2(d)}

¹ Samodzielna Pracownia Rehabilitacji Medycznej PUM w Szczecinie. Kierownik: dr n. med. I. Rotter

² Zakład Zdrowia Publicznego PUM. Kierownik: dr hab. n. med. B. Karakiewicz

³ Studenckie Koło Naukowe Zakładu Zdrowia Publicznego PUM

⁴ Zakład Histologii i Biologii Rozwoju. Kierownik: prof. dr hab. n. med. M. Laszczyńska

(a) koncepcja

(b) zebranie materiałów do badań

(c) statystyka

(d) opracowanie tekstu i piśmiennictwa

STRESZCZENIE

Wstęp: Celem pracy była ocena poziomu wiedzy uczniów palących i niepalących na temat szkodliwego działania nikotyny i dymu papierosowego na organizm człowieka. **Materiał i metody:** Badania przeprowadzono w marcu 2011 roku w szkołach ponadgimnazjalnych na terenie miasta Szczecina. Materiał empiryczny zebrano za pomocą autorskiego kwestionariusza ankiety. Grupę badawczą, liczącą 288 osób, stanowili uczniowie liceum ogólnokształcącego, technikum oraz zasadniczej szkoły zawodowej. **Wyniki:** Większość respondentów (95,1%) uważała, że dym papierosowy jest szkodliwy dla osób zarówno palących czynnie jak i biernie. Ankietowani najczęściej za choroby i objawy chorobowe, które mogą być wywołane przez działanie nikotyny, uznali: choroby płuc (264 osoby) oraz nowotwory (240 osób). Wśród badanej młodzieży prawie 90% ankietowanych zauważyła negatywny wpływ wyrobów tytoniowych na rozwój płodu u kobiet, które palą w czasie ciąży. Przeważająca większość ankietowanych (83,2%) denerwuje się, gdy musi przebywać w zadymionym pomieszczeniu. **Wnioski:** Świadomość negatywnego wpływu nikotynizmu na organizm człowieka wśród uczniów szkół ponadgimnazjalnych jest zadawalająca, jednak należało by zwiększyć działania edukacyjne w zakresie znajomości chorób i objawów chorobowych wywoływanych przez nikotynę.

Słowa kluczowe: młodzież, nikotynizm

SUMMARY

Introduction: The aim of the study was to assess the level of awareness of smoking and non smoking students on harmful impact of nicotine and cigarette smoke on human body. **Material and methods:** The study was carried out in March 2011 in high schools in Szczecin. Own elaborated questionnaire was used. 288 students from high school, technical college and vocational school were tested. **Results:** The majority of responders (95,1%) claimed that cigarette smoke is harmful both for passive and active smokers. They most often pinpoint the direct cause connected with smoking to pulmonary diseases (264 persons) and cancers (240 persons). Almost 90% of students found negative impact of tobacco products on development of fetus of pregnant women. Overwhelming majority of respondents (83,2%) feels anxious if it comes to stay in a room filled with smoke. **Conclusions:** The awareness of high school students on negative influence of smoking on human body is quite satisfactory, but there is still a need for more education in the range of diseases and symptoms connected with smoking.

Key words: youth, smoking

WSTĘP

Palenie tytoniu jest jednym z najczęstszych oraz najbardziej rozpowszechnionych nałogów na całym świecie. Obecnie nikotynizm jest bardzo ważnym problemem zarówno społecznym, ekonomicznym jak i zdrowotnym [1]. Badania przeprowadzone przez Światową Organizację Zdrowia wykazały, że papierosy pali regularnie 30% młodzieży krajów Unii Europejskich. Palenie papierosów przez młodzież to niewątpliwie problem współczesnej cywilizacji. Szacuje się, że chłopcy w wieku 8 lat, czyli o 4 lata wcześniej od dziewcząt, rozpoczynają palenie tytoniu [2]. W Stanach Zjednoczonych średni wiek rozpoczęcia palenia papierosów w grupie dziewcząt jak i chłopców stanowi 12 lat, a 3,3 miliona dzieci i nastolatków od 12 do 18 roku życia z tego kraju pali tytoń [3]. Uzależnienie od nikotyny rozwija się znacznie szybciej u osób będących w młodszym wieku [4].

Zjawisko szerzącego się nikotynizmu coraz częściej można zaobserwować również wśród dzieci oraz młodzieży w Polsce. W ciągu roku 180 tysięcy dzieci podejmuje próby palenia papierosów, każdego dnia zaczyna palić blisko 500 niepełnoletnich dzieci i nastolatków w Polsce. Dzieci w ciągu roku wypalają od 3 do 4 miliardów sztuk papierosów. Tempo wzrostu częstości oraz rozpowszechnienia palenia jest zdecydowanie większe u dziewcząt, aniżeli u chłopców [2]. Szacuje się również, że 67% polskich dzieci jest narażonych na bierne palenie. Każdego roku w Polsce przychodzi na świat ponad 75 tysięcy noworodków, które zostały narażone na groźne związki znajdujące się w papierosach. Ponadto nasycenie nikotyny i innych toksycznych substancji we krwi płodu jest wyższe, niż we krwi matki [5]. Palenia papierosów w trakcie ciąży ma negatywny wpływ nie tylko dla zdrowia matki, ale przede wszystkim zagraża jej potomstwu od chwili poczęcia [6, 7]. W Polsce pali papierosy blisko 30% ciężarnych kobiet [4, 5]. Na bierną ekspozycję dymu papierosowego narażonych jest około 60% kobiet będących w ciąży [8]. Współcześnie palenie tytoniu stanowi jeden z głównych problemów na całym świecie.

Długotrwałe palenie papierosów, podobnie jak zażywanie wszelkich innych uzależniających substancji, nie jest obojętne dla organizmu człowieka [9]. Toksyczne działanie dymu tytoniowego w dużej mierze prowadzi do rozległych zmian chorobowych w wielu narządach oraz tkankach. Zarówno u osób palących jak i niepalących, nikotyna sprawia uwolnienie adrenaliny i noradrenaliny, które w konsekwencji wpływają na zwiększenie ciśnienia tętniczego krwi, przyspieszenie akcji serca, wzrost jego kurczliwości oraz zwężenie naczyń krwionośnych [10]. Manifestacją tych

zmian może być obniżenie umiejętności uczenia się i zapamiętywania, a przez to uczniowie, którzy palą mogą otrzymywać słabsze oceny. Ponadto zauważa się zawroty głowy, problemy z widzeniem i koordynacją ruchową, nadpobudliwość nerwową oraz obniżenie sprawności procesów psychicznych [3].

Z uwagi na stale rosnącą ilość osób uzależnionych od palenia papierosów, zauważa się pogłębianie problemu biernego palenia na całym świecie [4]. Bierne palenie coraz częściej nazywane jest jako palenie wymuszone, mimowolne, bądź przymusowe [11]. Palenie przymusowe określane jest, jako narażenie osób, które nie palą na dym papierosowy w środowisku [12].

CEL PRACY

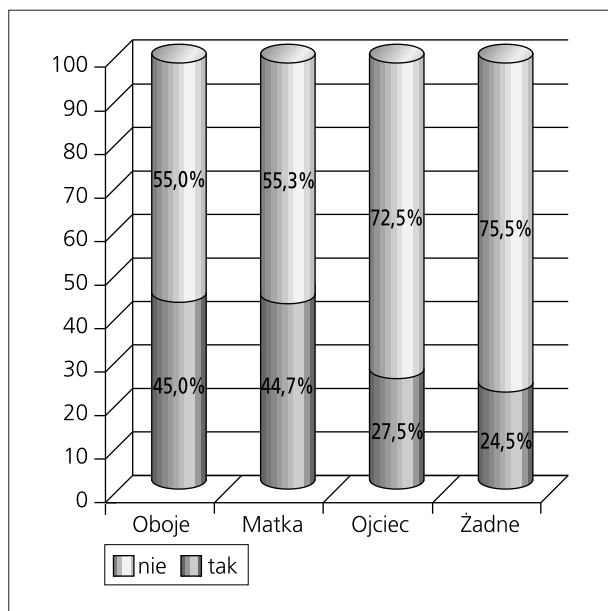
Celem niniejszej pracy była ocena poziomu wiedzy uczniów palących i niepalących na temat szkodliwego działania nikotyny i dymu papierosowego na organizm człowieka.

MATERIAŁ I METODY

Materiał empiryczny zebrano za pomocą autorskiego kwestionariusza ankiety, który powstał w oparciu o aktualny stan wiedzy w tej dziedzinie. Badania przeprowadzono wśród 288 uczniów szkół ponadgimnazjalnych, w tym 160 kobiet (55,6%) oraz 128 mężczyzn (44,4%). Wiek badanych mieściła się w przedziale 16–20 rok życia. Wśród badanych 96 osób (33,3%) było uczniami liceum ogólnokształcącego, 99 osób (34,4%) – technikum oraz 93 osoby (32,3%) zasadniczej szkoły zawodowej w Szczecinie. Badania były prowadzone w marcu 2011 roku. Uzyskane dane poddano analizie opisowej oraz statystycznej. Analizę wyników dokonano za pomocą programu statystycznego STATISTICA for Windows 9.0. W celu wykazania zależności pomiędzy określonymi zmiennymi wykorzystano test niezależności chi-kwadrat oraz test niezależności chi-kwadrat z poprawką Yatesa. Za poziom istotności ustalono $p < 0,05$.

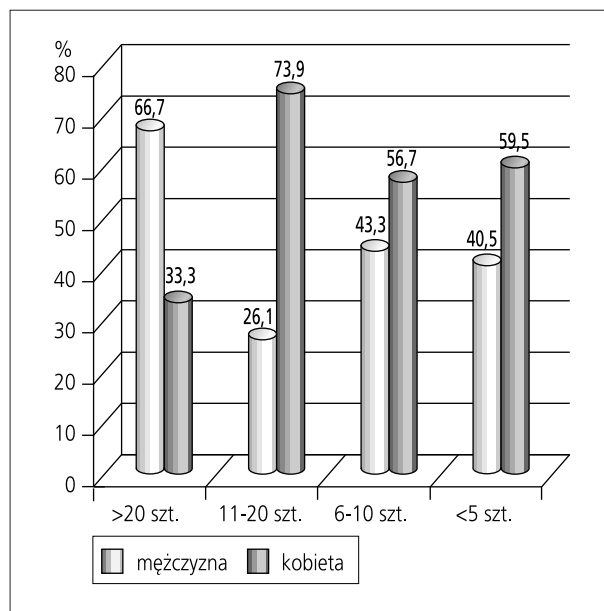
WYNIKI BADAŃ

Na podstawie wyników badań ustalono, że 98 (34% ogółu badanych) paliło papierosy, a pozostałe 190 osób (66%) deklarowało niepalenie tytoniu. Odnotowano istotne różnice statystyczne ($p < 0,05$) pomiędzy paleniem papierosów przez ankietowanych, a paleniem tytoniu przez matkę i ojca oraz niepaleniem żadnego z rodziców (ryc. 1).

Ryc. 1. Palenie papierosów wśród ankietowanych względem palenia tytoniu przez rodziców

Fig. 1. Cigarette smoking amongst respondents with regard to cigarette smoking by parents

Ryc. 2. Podział badanej młodzieży na płeć w zakresie ilości wypalanych papierosów

Fig. 2. Breakdown of tested group into sex within the number of smoked cigarettes

Połowa palącej młodzieży zadeklarowała, iż pierwszego papierosa zapaliła pomiędzy 13 a 15 rokiem życia, ponad 26% ankietowanych zapaliła pomiędzy 10–12 rokiem życia, pozostała część (23,5%) mając 16–18 lat. Nie stwierdzono różnic statystycznych pomiędzy płcią respondentów a wiekiem zapalenia pierwszego papierosa (tab. I).

W grupie młodzieży palącej najwięcej ankietowanych (69,4%) paliło papierosy regularnie, 24,5% paliło okazjonalnie, a pozostałe 6,1% już zaprzestało palenia. Z przeprowadzonych badań wynika, że wśród palących uczniów 42,9% z nich paliło mniej, niż 5 sztuk papierosów dziennie, 6–10 sztuk papierosów wypalało 30,6% ankietowanych, 11–20 sztuk 23,5% respondentów, a więcej niż 20 papierosów dziennie wypalało 3,1% badanych palaczy.

Przy poziomie istotności $p < 0,05$ nie odnotowano istotnej zależności między liczbą wypalanych papierosów a płcią respondentów (ryc. 2).

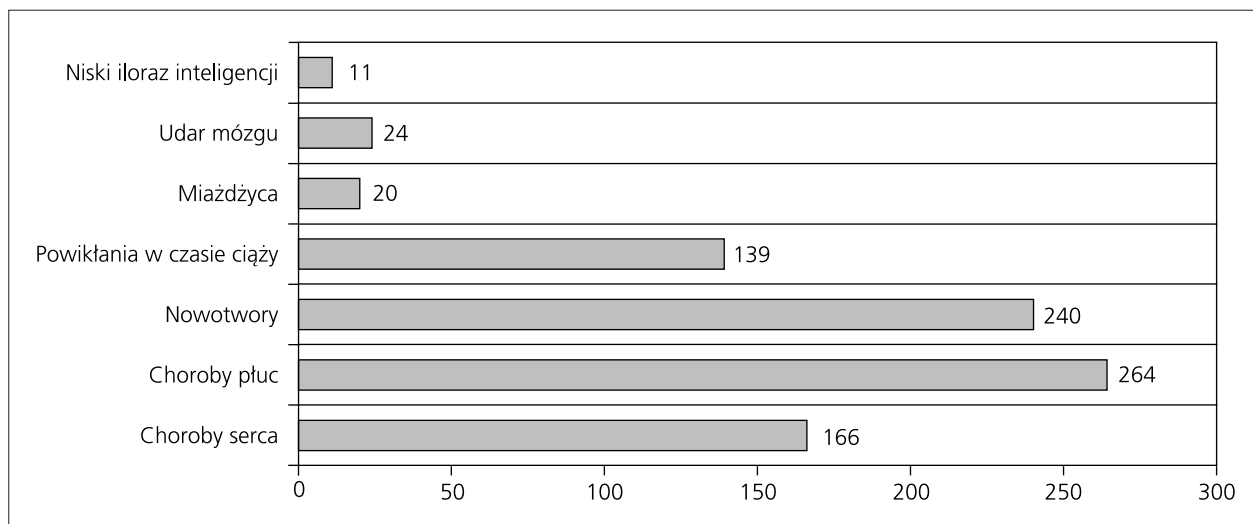
Poproszono badanych o udzielenie odpowiedzi na pytanie, które choroby i objawy chorobowe mogą być spowodowane paleniem tytoniu. Ankietowani mogli wybrać kilka odpowiedzi i najczęściej zaznaczali choroby płuc (264 osoby) oraz nowotwory (240 osób). W następnej kolejności ankietowani wybierali choroby serca (166 osób) i powikłania w czasie ciąży (139 osób). Do najrzadziej wybieranych odpowiedzi należały: udar mózgu (24 osoby), miażdżyca (20 osób) i niski iloraz inteligencji (11 osób) – ryc. 3.

Wykazano różnice statystyczne między ankietowanymi uczącymi się w liceum ogólnokształcącym, a technikum w zakresie poziomu wiedzy dotyczącej wpływu nikotyny na występowanie różnych chorób i objawów chorobowych. Za poziom istotności przyjęto $p < 0,05$. Przy pozostałych rodzajach szkoły nie zaobserwowano istotnej zależności pomiędzy tymi cechami (tab. II).

Tab. I. Podział ankietowanych na płeć względem wieku zapalenia pierwszego papierosa

Tab. I. Breakdown of respondents into sex with regard to the age of having the first cigarette

Płeć	Wiek zapalenia pierwszego papierosa						Razem	
	10–12		13–15		16–18		n	%
	n	%	n	%	n	%		
Kobieta	14	53,8	32	65,3	14	60,9	60	61,2
Mężczyzna	12	46,2	17	34,7	9	39,1	38	38,8
Razem	26	100,0	49	100,0	23	100,0	98	100,0

Ryc. 3. Choroby i objawy chorobowe będące skutkiem palenia papierosów

Fig. 3. Diseases and symptoms as a consequence of smoking

Tab. II. Podział badanej młodzieży ze względu na rodzaj szkoły w zależności od wiedzy dotyczącej wpływu nikotyny na występowanie różnych chorób i objawów chorobowych

Tab. II. Breakdown of tested students due to the type of school determining the awareness on nicotine influence upon triggering of different diseases and symptoms

Choroby i objawy chorobowe wywołane paleniem	Rodzaj szkoły						Razem	
	Liceum Ogólnokształcące		Technikum		Zasadnicza Szkoła Zawodowa			
	n	%	n	%	n	%	n	%
Choroby serca	44	15,2	68	22,9	54	19,3	166	19,2
Choroby płuc	91	31,6	86	29,0	87	31,2	264	30,5
Nowotwory	84	29,2	76	25,6	80	28,7	240	27,8
Powikłania w czasie ciąży	55	19,1	41	13,8	43	15,4	139	16,1
Miażdżyca	4	1,4	12	4,0	4	1,4	20	2,3
Udar mózgu	6	2,1	10	3,4	8	2,9	24	2,8
Niski iloraz inteligencji	4	1,4	4	1,3	3	1,1	11	1,3
Razem	288	100,0	297	100,0	279	100,0	864	100,0

Wśród badanej młodzieży prawie 90% ankietowanych zauważyła negatywny wpływ wyrobów tytoniowych na rozwój płodu u kobiet, które palą w czasie ciąży. Nieco ponad 5% respondentów uważała, iż palenie w czasie ciąży nie ma szkodliwego wpływu na rozwój płodu, a pozostałe 5% nie potrafiło tego określić. Przeważająca część respondentów (95,1%) uważała, że dym papierosowy jest szkodliwy dla wszystkich ludzi. Nieco ponad 3% ankietowanych sądziła, że dym nikotynowy szkodzi tylko tym, którzy palą, a pozostałe 1,4% nie stwierdziło negatywnego wpływu dymu tytoniowego na organizm człowieka. Przy przyjętym poziomie istotności $p < 0,05$ nie stwierdzono różnic istotnych statystycznie pomiędzy paleniem papierosów wśród respondentów, a świadomością o szkodliwym działaniu dymu tytoniowego na zdrowia człowieka.

W gronie osób niepalących 43,2% respondentów zdecydowanie nie zgadza się na palenie w swojej obecności, niespełna 28,9% ankietowanych raczej na to zezwala, 27,8% badanych wyraża zgodę na palenie w ich towarzystwie. Przeważająca większość niepalących ankietowanych (83,2%) denerwuje się, gdy musi przebywać w zadymionym pomieszczeniu, pozostała część (16,8%) nie ma nic przeciwko takiej sytuacji.

DYSKUSJA

Powszechność nikotynizmu sprawia, iż jest on przyczyną coraz większej ilości zgonów na całym świecie, a jego konsekwencje ponoszą wszyscy obywatele [13, 14]. Przeróżający jest fakt, iż nałogowi temu ulegają

coraz częściej ludzie młodzi, u których znacznie szybciej dochodzi do uzależnienia od nikotyny [15]. Analizując odsetek osób palących oraz niepalących według danych Basy i wsp. wskazano, iż 23% uczniów ze szkół licealnych paliło papierosy, a 77% nie było palaczami [1]. Badania przeprowadzone przez Świdorską-Kopacz i Marcinkowskiego ukazują zbliżone dane. Około 21% młodzieży zadeklarowało palenie, a pozostałe 79% nie paliło [16]. Dane uzyskane z polskiego wydania HBSC, czyli Health Behaviour In School-Aged Children przedstawiają znacznie niższy odsetek osób palących (16,4%) [17], podobnie jak badania przeprowadzone przez Musiał w Tarnowie, gdzie paliło 17% uczniów [18]. Wyniki badań własnych nieco odbiegają od wyników badań przedstawionych przez powyższych autorów, ponieważ wskazują, iż 34% respondentów deklaruje, że są osobami palącymi. Wyniki badań zaprezentowane przez Adamek i wsp., pokazują również, że co trzeci uczeń pali papierosy [19], natomiast wyniki badań Jaszczuk i wsp., przeprowadzone wśród młodzieży ponadgimnazjalnej w Białymstoku pokazują, że aż ponad połowa ankietowanych paliła wyroby tytoniowe [20]. Na podstawie przytoczonych danych można zaobserwować znaczne zróżnicowanie wśród palącej młodzieży jak również to, że palenie tytoniu rozpowszechnienie jest wśród młodych ludzi w różnych rejonach Polski. Oceniając palenie tytoniu w zależności od płci na podstawie badań Basy i wsp., można stwierdzić, że częściej po papierosy sięgały kobiety (25%) [1]. Badania zrealizowane przez Dudę i wsp. wśród uczniów poznańskich szkół ponadgimnazjalnych potwierdziły ten fakt, gdyż w 39% kobiet paliło papierosy częściej od mężczyzn [21]. Wyniki badań własnych nie odbiegają dalece od wyników badań prezentowanych przez Basę i wsp. oraz Dudę i wsp., bowiem 37,5% szczecińskich uczennic szkół ponadgimnazjalnych paliło wyroby tytoniowe częściej od swoich kolegów. Natomiast badania Kanickiej i Szpak, przeprowadzone na grupie 681 osób uczęszczających do różnych gimnazjów w Białymstoku, wykazały, że wśród respondentów znajdowało się 30% palących mężczyzn, a kobiet niespełna 25% [15]. Odsetek palących mężczyzn był również wyższy wśród respondentów biorących udział w badaniu przeprowadzonym przez Wójtowicz-Chomicz i wsp. [22] oraz Domżałę-Drzewicką i wsp. [13]. Analizie poddano wpływ palenia papierosów przez rodziców w stosunku do palenia tytoniu przez dzieci. Według badań Woźniak i wsp., młodzież paląca może odczuwać przyzwolenie na palenie od palących rodziców. Wyniki uzyskane przez autorów w świetle przeprowadzonych badań wśród studentów kierunku ratownictwo medyczne w Lublinie wykazały, iż znaczna część respondentów palących pochodziła z rodzin, gdzie palący był ojciec, rzadziej matka [14].

Natomiast z badań przeprowadzonych przez Basę i wsp. wynika, że prawie tyle samo palaczy (ponad 38%) pochodzi z rodzin, gdzie żadne z rodziców nie paliło, co osób palących (32%) deklarujących palenie tytoniu przez obojga rodziców. W pozostałych przypadkach palacze mieli palącą matkę lub ojca [1]. Kanicka i Szpak wskazali na podstawie przeprowadzonych badań, że ponad 50% młodych palaczy ma w rodzinie jedną lub dwie osoby palące papierosy [15]. Wyniki badań własnych pokazały, że ponad 40% palącej młodzieży miała palącą matkę i ojca, natomiast 25% palaczy pochodziło z rodzin, gdzie żadne z rodziców nie paliło, a około 35% osób, które zadeklarowały palenie papierosów posiadało palącego ojca lub matkę. Pierwsze próby palenia papierosów były podejmowane stosunkowo w młodym wieku. Jak wynika z badań Jaszczuk i wsp., przeprowadzonych wśród 106 licealistów z Białegostoku, największy odsetek respondentów zapalił pierwszego papierosa w wieku 13–15 lat (31%), w szkole podstawowej około 15% uczniów zapaliło swojego pierwszego papierosa [20]. Dane zaprezentowanego badania są pokrewne z publikacją Krzyżanowskiej i wsp., gdzie młodzież szkół średnich najczęściej rozpoczynała palenie w wieku 13 lat [23] oraz z publikacją Basy i wsp., gdzie najwięcej ankietowanych osób jako swój początek palenia tytoniu deklarowała wiek pomiędzy 13. a 14. rokiem życia [1]. Wyniki badań własnych są zbliżone do przedstawionych wyników badań innych autorów i wykazują, iż połowa młodzieży ponadgimnazjalnej pierwszego papierosa wypaliła w wieku 13–15 lat, a niespełna 27% ankietowanych mając 10–12 lat. Z punktu widzenia zdrowia bardzo ważnym czynnikiem jest intensywność palenia papierosów. Wyniki badań Wojtal i wsp. przeprowadzonych wśród 290 osobowej grupie młodzieży z Opola wykazały, iż prawie co trzeci uczeń wypalał do 5 sztuk papierosów dziennie, co czwarty ankietowany od 6–10 sztuk, niespełna 17% palących 11–20 sztuk, a 1,4% palaczy ponad 20 sztuk [24]. Chmiel-Połeć i wsp., którzy przeprowadzili badania w gimnazjum w Rzeszowie uzyskali podobne wyniki do Wojtal i wsp., gdzie największy odsetek respondentów stanowiły osoby palące mniej, niż 5 papierosów, a najmniejszy odsetek stanowiły osoby palące jedną paczkę papierosów dziennie [25]. Podobne wyniki badań uzyskali Kostiukow i wsp. [26] oraz Dudy i wsp. [21]. Wyniki własne także nie odbiegają dalece od przedstawionych danych przez Kostiukow i wsp., Dudy i wsp., jednak są wyższe w stosunku do wyników badań przedstawionych przez Wojtal i wsp. oraz Chmiel-Połeć i wsp. Natomiast Adamek i wsp., którzy objęli badaniem grupę 80 studentów pochodzących z Kutna, wykazali, że ponad 35% palaczy biorących udział w badaniu wypala jedną paczkę dziennie, natomiast tylko

12,9% zadeklarowało, że wypala mniej, niż 5 papierosów dziennie [19]. Wyniki badań Domżał-Drzewickiej i wsp. otrzymane podczas badania wśród 390 studentów z Wrocławia pokazały, że co trzeci niepalący respondent zezwalał na palenie w swojej obecności, gdyż było mu niezręcznie zwrócić uwagę [13]. Są to wyniki zbieżne z wynikami badań własnych. Niemal 30% niepalących młodych ludzi również godziła się na palenie w swoim towarzystwie. Pocieszający jest fakt, iż ponad 43% uczniów zdecydowanie nie godziła się na taką sytuację. Studenci biorący udział w badaniu Wojtal i wsp. w większym stopniu nie dawali przyzwolenia na palenie w swojej obecności (64,7%) [24], niż wskazują wyniki badań własnych. Dane zaprezentowane przez Kostiukow i wsp. pokazały, że niemal 95% przebadanej młodzieży z województwa wielkopolskiego posiadała znaczną wiedzę na temat szkodliwości dymu papierosowego, tylko (5%) ankietowanych nie widziała związku pomiędzy paleniem tytoniu, a zdrowiem człowieka [26]. W badaniach Kułak i wsp. ponad 96% ankietowanych stwierdziło, że dym tytoniowy jest niebezpieczny dla zdrowia [27]. Wyniki badań własnych są zbieżne z wynikami wskazanych autorów. Odsetek osób, które uważały, że palenie jest niezdrowe wyniósł ponad 95%. Kłos i wsp. wykazały, że niespełna 84% badanych było przekonanych o szkodliwości dymu tytoniowego dla organizmu ludzkiego [28].

Jaszczuk i wsp. zbadali wiedzę ankietowanych na temat chorób mogących wystąpić w wyniku palenia tytoniu. Do najczęściej wymienianych przez badaną młodzież chorób należały choroby płuc oraz nowotwory. Najbardziej typowymi skutkami palenia papierosów były miażdżycy i udar mózgu [20]. Badania Kostiukow i wsp. dają podobne wyniki – ponad 94% uczniów wskazywało również choroby układu oddechowego [26]. Kleszczewska i wsp. na podstawie przeprowadzonych badań wykazali, że udar mózgu i miażdżycy były w niewielkim stopniu uznane przez respondentów za skutki nikotynizmu [29]. Wyniki autorskich badań na temat skutków palenia papierosów, potwierdziły wyniki przedstawiane w powyższych publikacjach. Najwięcej badanych uważało, że palenie tytoniu predysponuje do wystąpienia chorób płuc (91,7%) i nowotworów (83,3%), a najmniej osób wśród ankietowanych stwierdziło, że palenie może być przyczyną udaru mózgu (8,3%), miażdżycy (6,9%) i niskiego poziomu ilorazu inteligencji (3,8%).

WNIOSKI

1. Należałoby zwiększyć działania edukacyjne w zakresie znajomości chorób i objawów chorobowych wywołanych przez nikotynę.

2. Większość z badanej grupy młodzieży posiadała wiedzę dotyczącą negatywnego wpływu wyrobów tytoniowych na rozwój płodu u kobiet palących w czasie ciąży.

3. Przeważająca część respondentów, uważała, że dym papierosowy jest szkodliwy dla wszystkich ludzi.

Źródło finansowania: środki statutowe jednostki

PIŚMIENNICTWO

1. Basa A., Mocarska D., Buczyńska-Górna M., Adamska R., Kusztal K.: Problem uzależnienia od tytoniu wśród młodzieży szkół licealnych. *Prz Lek* 2007; 64(10):770-773.
2. Stelmach W.: Palący problem – czyli prawie wszystko o tytoniu i skutkach jego używania. Cz. II. *Post Fitoter* 2009;2:137-140.
3. Sygitt M.: *Zdrowie publiczne*. Wyd. 1. Warszawa: Wydaw. Oficyjna a Wolters Kluwer Polska; 2010. Rozdział 3, Nikotynizm, s. 75-97.
4. Słowik-Gabryelska A.: *Patologie społeczne. Alkoholizm, narkomania, nikotynizm*. Wyd. 1. Szczecin: Wydaw. Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego; 2006. Rozdział 3, Nikotynizm s. 99-146.
5. Gajewska E., Malak R., Mojs., Samborski W.: Palenie papierosów – zagrożenie od pierwszych dni życia. *Prz Lek* 2008; 65(10):709-711.
6. Przybylski G., Pasińska M., Pyskir J., Gołda R., Piotr K., Gądzinska A.: Analiza rozpowszechnienia palenia tytoniu u ciężarnych kobiet pacjentek Poradni Badań Prenatalnych w latach 2005-2006. *Prz Lek* 2007; 64(10):827-830.
7. Guzikowski W., Pirogowicz I.: Wpływ palenia tytoniu przez kobiety ciężarne na masę urodzeniową – analiza danych z porodów w 2007 w Szpitalu Ginekologiczno-Położniczym i Noworodków im. dr S. Mossora w Opolu. *Prz Lek* 2008; 65(10):424-426.
8. Chełkowska M., Gajewska J., Ambroszkiewicz J., Laskowska-Klita T.: Narażenie kobiet ciężarnych i ich dzieci na toksyczne działanie ołowiu inhalowanego z dymem tytoniowym. *Prz Lek* 2009; 66(10):869-872.
9. Chądzyński R., Woźniak K., Nowogórska A., Domagała-Kulawik J.: Narażenie na palenie bierne wśród czynnych palaczy tytoniu i osób niepalących. *Pneumon Alergol Pol* 2009; 77:440-445.
10. Górecka D. (red.): *Palenie albo zdrowie*. Warszawa: Wydaw. Elipsa; 1999. Rozdział 5, Wpływ palenia papierosów na układ krążenia, s. 31-36.
11. Wójciak R. W., Mojs E., Gajewska E.: Ocena narażenia na bierne palenie u dzieci otyłych. *Prz Lek* 2009; 66(10):677-679.
12. Przybylski G., Pyskir J., Pasińska M., Kopiński P., Gołda R., Modrzyński M.: Bierne palenie w domu nastolatka, chorego na astmę oskrzelową a kontrola choroby przy użyciu testu ACTTM. *Prz Lek* 2007; 64(10):626-629.
13. Domżał-Drzewicka R., Ścibior A., Kaźmierak H. (red.): *Uzależnienia a rodzina – wybrane zagadnienia*. Lublin: Wydaw. Makmed; 2008. Rozdział 4, Poziom wiedzy na temat uzależnień, s. 95-97.

14. Woźniak J., Dzirba A., Goniewicz M.: Uzależnienia a rodzina – wybrane zagadnienia. Lublin: Wydaw. Makmed; 2008. Rozdział 4, Uzależnienie od palenia tytoniu studentów kierunku ratownictwo medyczne, s.79-83.
15. Kanicka M., Szpak A.: Rozpowszechnienie i uwarunkowania palenia tytoniu wśród uczniów kończących białostockie gimnazja. Probl Hig Epidemiol 2011;92(1):146-149.
16. Świdarska-Kopacz J., Marcinkowski J. T.: Zachowania zdrowotne młodzieży gimnazjalnej i ich wybrane uwarunkowania. Probl Hig Epidemiol 2007;88(4): 441-445.
17. Kowalewska A., Mazur J., Woynarowska B.: Charakterystyka wybranych czynników psychospołecznych u 15 latków, którzy palą tytoń i rzucili palenie. Prze Lek 2007;64(10):747-751.
18. Musiał Z, Dziubak M, Kubik B i wsp.: Ocena poziomu wiedzy i postaw młodzieży gimnazjalnej wobec palenia papierosów. Probl Hig Epidemiol 2007;88(3): 29-32.
19. Adamek R, Kurzępa-Hasan E, Pietrzak A., Zysnarska M., Jagielska J.: Palenie tytoniu i samoocena stanu zdrowia wśród studentów Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie – doniesienia wstępne. Prz Lek 2008; 65(10): 565-567.
20. Jaszczuk A., Kleszczewska E., Łogwiniuk K.: Analiza zjawiska i wiedzy na temat palenia papierosów wśród uczniów szkoły podstawowej, gimnazjum, liceum i studentów. Prz Lek 2009; 66(10): 683-686.
21. Duda G., Wichura A., Tabat K.: Palenie tytoniu i podstawowe wskaźniki stanu odżywienia młodzieży szkół ponadpodstawowej. Prz Lek 2008;65(10): 455-457.
22. Wójtowicz-Chomicz K., Kowal M., Kowalska M., Nieradko-Iwanicka B., Borzęcki A.: Analiza uzależnienia od nikotyny, motywacji do zaprzestania palenia i narażenia na palenie bierne wśród studentów Akademii Medycznej w Lublinie. Probl Hig Epidemiol 2008; 89(1):142-145.
23. Krzyżanowska A., Głogowski C.: Nikotynizm na świecie. Następstwa ekonomiczne. Przew Lek 2004; 3: 98-103.
24. Wojtał M., Kurpas D., Sochocka L., Seń M., Steciwko A.: Analiza problemu palenia tytoniu wśród studentów Państwowej Medycznej Wyższej Szkoły Zawodowej w Oplou. Prz Lek 2007; 64(10):804-807.
25. Chmiel-Połeć Z., Boratyn-Dubiel L., Binkowska-Bury M.: Palenie papierosów wśród gimnazjalistów powiatu rzeszowskiego. Prz Lek 2007; 64(10):762-766.
26. Kostiułow A., Pioterek A., Mojs E.: Problem nikotynizmu wśród uczniów na terenie województwa wielkopolskiego. Prz Lek 2007; 64(10):752-756.
27. Kułak A., Shpakov A., Kułak P.: Wstępna analiza problemu nikotynizmu, alkoholizmu i narkomanii w populacji studentów. Probl Hig Epidemiol 2011; 92(1):137-145.
28. Kłos J., Gromadecka-Sutkiewicz M.: Palenie papierosów jako aspekt stylu życia wśród 18-letnich uczniów poznańskich szkół. Prz Lek 2008;65(10):553-559.
29. Kleszczewska E., Jaszczuk A., Szpakow A.: Badanie wiedzy oraz postaw wobec nałogu palenia papierosów wśród studentów wybranych kierunków w Polsce i na Białorusi. Prz Lek 2008;65(10):580-584.

Adres do korespondencji:

*Dr Iwona Rotter
ul. Żołnierska 48
71-210 Szczecin
e-mail: iwrot@wp.pl*